

MAJA
HAGERMAN
TRÅDARNA
I VÄVEN

*På spaning bland minnen
och kulturarv i Sverige*

NORSTEDTS

FRÄMLINGARNA OCH FANTASIN

Man kan se sig omkring i landskapet, betrakta vanliga vägar och hus och tänka att människor använder sina omgivningar på så många olika sätt. Under vår tids bebyggelse finns spår av de där andra, som ordnade sitt liv just här för länge sedan.

Tretton tusen år före vår tideräkning fanns det renar i Skåne. Renar och människor spred sig i de områden som kom fram under den avsmältande isen. Förloppet kan dock inte beskrivas som »en invandring«, skriver arkeolog Stig Welinder. Människorna vandrade ut och in ur nya områden överallt, de kom från Nordnorska kusten, från dagens Finland och från södra Skandinavien i ständiga strömmar av vandringar och rörelser som aldrig stannade av.

I den första delen av det nya standardverket *Sveriges historia* tar Stig Welinder sig grundligt an frågan »Vem var först?«. Med precision sätter han sökarljuset på den ömma punkten. Vilka var egentligen de människor som kom hit först? Och vilka var de som tände eldar i dagen Lappland 7 500 år före vår tideräknings början?

Det är hopplöst att ens försöka använda dagens idéer om

folk och etniska tillhörigheter för att beskriva en så avlägsen tid. Frågan är laddad och den rör vid vår nationella skuggsida, länge har den varit central för svensk självmedvetenhet. Men samtidigt är den meningslös, påpekar Stig Welinder. Den underliggande frågan om det var »svenskar«, »finnar« eller »samer« som först befolkade Norrland kan lämnas därhän. Nutidens etniska grupper fanns inte i en så avlägsen forntid. Skillnader utkristalliserades längs vägen mellan de som levde på rörlig fot, jagade, fiskade och följde renhjordarna i deras vandringar efter bete, och andra som levde mer bofasta som bönder.

Men historien om »hur det var från början« är laddad. Temat om ursprunget, härkomsten, källan är mättat av symbolisk betydelse. Vilka var de första människor som bosatte sig här, var kom de ifrån och hur hänger de ihop med de människor som finns här idag? Att ställa sådana frågor är att spela på djupa känslor och tankar om hemmahörighet.

Förr talade man slentrianmässigt om Sverige som ett »homogent land«. I gamla historieböcker omnämndes »lappar« ofta bara kort och pliktskyldigt i ett avsnitt i slutet av forntiden. Som om samisk historia egentligen inte hörde hemma i Sverige. Nu håller en ny berättelse på att ta form, där samisk, finsk, judisk och romsk historia börjar vävas in i historien om Sverige.

*

Berlin, november

Jag sitter i forskarläsesalen på Humboldtuniversitetets bibliotek Grimm-Zentrum och läser i en nazistisk tidskrift, *Volk und Rasse*. Den som på sin tid följde detta magasin fick varje månad ta del av rapporter om nya framsteg inom den nazistiska befolkningspolitiken. I ett nummer från 1939 har en ung svensk forskare, Bertil Lundman, skrivit om sina undersökningar av raskvaliteten hos befolkningen i Dalarna. Han är i full färd med att författa en doktorsavhandling om vad han kallar »Dalrasen«, och den kommer om några år att publiceras vid rasbiologiska institutet. Han kommer sedan att bli docent och hålla examinationer och föreläsningar vid universitetet. Artikeln i *Volk und Rasse* handlar om de »zigenare« som lever bland dalfolket. Deras antal är dessvärre oroväckande stort, förklarar Bertil Lundman, så det kan vara försent att ingripa. Men han diskuterar ändå om det vore en möjlighet att tillgripa sterilisering. Detta för att deras fortsatta inblandning med folket i Dalarna i någon mån ska kunna hejdas.

*

När jag har gläntat på dörrarna in i de stora arkiven har jag fått syn på så mycket, att jag insett att jag måste fortsätta. Och jag har mött personer som gråtande berättat om hur staten tvingat deras föräldrar att lämna hemmet när de var små, bara sju år gamla, för att de skulle fostras långt borta på främmande

skolor där de blev förbjudna att tala sitt eget språk, och där rasbiologer fotograferade dem nakna och mätte deras intimaste kroppsdelar. Det är här det bränner till för mig, i alla dessa minnen. Mätningarna gjorde visserligen inte fysiskt ont. Det gjorde det inte heller att tvingas stå naken framför kameran. Men hanteringen förstärkte idéer om främlingskap som redan fanns. Idéer om att vissa inte hörde hemma här och att just deras kroppar därför särskilt behövde uppmärksammas. Att detaljerna i deras biologiska konstitution var så viktiga att de måste protokollföras, så att mönster skulle kunna byggas i ett sökande efter skillnader. Istället för att låta verkligheten vara så detaljrik och mångfaldig som den var, full av gradvisa nyanser och komplex variation.

Frågan om de underliga främlingarna i norr har som en skugga förföljt svensk självförståelse. Men svensk rasforskning är fortfarande till stora delar obeskriven i moderna svenska historieböcker. Och det gäller även det underliga rasbiologiska institutet. Det är därför jag har lagt ner en del möda på att undersöka och skriva om detta. Ibland har det känts som om jag är med i en stor stafett, en berättelse som rullar vidare, som om jag drivs framåt av kollektiva minnen.

I boken *Det rena landet*, som kom 2006, skrev jag om svenska rasforskare på 1800-talet, och den idémässiga bakgrunden till det de höll på med. Många år senare publicerades biografien om chefen och grundaren av Statens institut för rasbiologi Herman Lundborg (1868–1943), som inte ska blandas ihop med den redan nämnde Bertil Lundman som var verksam långt se-

nare. Boken hette *Käraste Herman* och kom 2015. Tillsammans med Claes Gabrielson gjorde jag även en dokumentärfilm, *Hur gör man för att rädda ett folk?*, om rasbiolog Lundborgs otaliga forskningsresor i Lappland där han även mötte en kvinna som han tog med till Uppsala och fick barn med.

Genom böcker och filmer har jag blivit delaktig i en mycket stor kollektiv minnesprocess, och det är en påtaglig erfarenhet. Visserligen finns det inte många kvar idag som minns – eller vill minnas – rasundersökningarna. Längre talades det inte alls om dem, det har alla jag mött varit eniga om. Men en yngre generation vill veta och försöka förstå, och det finns många som på olika sätt bearbetar detta, inte minst inom konst och litteratur. Därför är det viktigt att ta vara på minnesbilderna, för att dokumentera den underliga historien om rasundersökarnas framfart.

Aldrig i min vildaste fantasi hade jag kunnat föreställa mig hur det skulle vara att se arkivens djup öppnas. Inse hur mycket som ligger där och väntar. Tolv tusen bilder inkom till Uppsala universitetsbibliotek, Carolina, då rasbiologiska institutets gamla lokaler på Västra Ågatan i Uppsala höll på att flyttstädas. En container stod framme på gården och i den slängdes saker ut från vinden, riktigt vad som hamnade där är omöjligt att veta. Men i en garderob hittade vaktmästaren och sekreteraren mängder av fotografier och de har berättat för mig om hur de på eget initiativ tog med dem till Uppsala universitetsbibliotek för att de inte skulle bli bortslängda. Först så sent som 1994 blev även det omfattande material av dokument, räkenskaper

och korrespondens som bevarats från institutet uppordnat och tillgängliggjort av Uppsala universitets arkiv.

*

Örebro i Närke, maj

Förvånansvärt mycket folk kommer till museet i Örebro denna vardagskväll, trots att föredraget utannonserats med kort varsel. Det känns som om något ligger i luften. I nyheterna har det rapporterats om nazistiska demonstrationer och planer på att störa den stora bokmässan i Göteborg i september. Det märks att det oroar och engagerar människor. Efteråt kommer en natt och spänstig äldre dam fram. Hon har tagit med en skrift som hon har sparat från studentåren, det är ett tjockt häfte som var kurslitteratur vid Uppsala universitetet på 1960-talet. Hon berättar att hon skulle utbilda sig till gymnastikdirektör på GIH men att det fattades några poäng, varför hon kom att läsa ämnet Fysisk antropologi för docent Bertil Lundman.

Nästan överallt i Sverige träffar jag på personer som själva minns eller har hört andra berätta om denne docent Bertil Lundman. Varje lördag höll han föreläsningar i Universitetshuset, det pågick ända fram till vårterminen 1967. Det kom mycket folk, en hel del studenter i publiken gick dit bara för att roa sig. Andra visste att man kunde ta några enkla poäng genom att sitta av hans kurs om långskallar och kortskallar och hur människor bör mätas för att kunna sorteras i raser. För att visa vad han menade brukade den märklige docenten då och

då hala upp ett måttband ur fickan och dra det om huvudet på någon av åhörarna som han tyckte hade lämplig skullform.

Senare på kvällen åker vi till radhusområdet där kvinnan bor och där hon har kurslitteraturen kvar. Hon kommer ut på parkeringen och skänker oss sitt gamla kurshäfte, och vi står och pratar en stund. Det känns märkvärdigt att ta emot denna skrift som härör från ett sammanhang som jag har hört så mycket talas om. Lundman har själv författat kurshäftet på tyska, och där förklaras med mått och många kartor hur människoraser ska definieras. Det syns tydligt vad som ska pluggas in. På en karta över Sverige har Lundman dragit ett tjockt svart streck för att avgränsa »lappiden Rasse«.

Tre gånger per termin höll Lundman tentamen i ämnet, läser jag sedan i Uppsala universitets katalog. Detta handlar alltså inte bara tokiga anekdoter. Man avlade examen för Lundman. Man tenderade och han utdelade universitetspoäng till studenter för godkända studier, och hans forskning ingick i en tradition som det gick att bygga vidare på.

Det rasbiologiska institutet fanns kvar i Uppsala till 1958. Om än med ny ledning och en ny inriktning sedan grundaren Herman Lundborg gått i pension. Men även under den nye chefen publicerades en bok med ett register över samer, den hette *The race biology of the Swedish lapps, part 2* och kom 1941, mitt under pågående världskrig och samtidigt som steriliseringslagen i Sverige skärptes och fick en vidare tillämpning. Man kan undra vad boken skulle användas till. Den innehöll tabeller över skullmått med mera på över 3 000 namngivna

personer, och dessutom med ett par hundra fotografier som skulle visa samiska utseenden. Efter kriget fortsatte arbetet. Samtliga 419 elever i nomadskolan skulle lämna blodprov till forskare på rasbiologiska institutet. Resultatet från denna blodundersökning publicerades i en avhandling i populationsgenetik 1959, skriven av Lars Beckman. Och i sin avhandling hänvisade Lars Beckman till docent Lundman, som undervisade universitetsstudenter i Fysisk antropologi. Inte ens efter 1970, då Lundman till sist gått i pension, tog det slut. Det kom nya forskningsprojekt som skulle göra nya provtagningar, eftersom man så gärna ville undersöka just samernas biologiska särart.

På framsidan till kurshäftet står tryckt »Lundequistska Bokhandeln« och en anslående titel på tyska: *Umriss der Rassenkunde des Menschen*, Människans raslära, i översikt.

ORD OCH DNA

Slarvar man med språket så händer det något med tankarna. När blickens fokus förskjuts kan det verka som om världen förändras. Det är i språket det händer. Orden smyger sig på en och påverkar ens sätt att tänka. Utan att man ens märker det. Ungefär som när man vrider på zoomlinsen på en kamera så att brännvidden förändras och synfältet likaså. En lätt förskjutning av linsen och bilden i sökaren blir en annan. Ens sätt att se på världen har förändrats.

*

Socialstyrelsen ska genomföra skelettundersökningar av »etniska svenskar« hör jag en dag på radion. Mätningar ska göras på vissa personer (flyktingar) och sedan ska dessa skelettmått jämföras med benstommen hos andra personer, som är födda och lever här i landet. Etniska svenskar. I radioinslaget framgår att Socialstyrelsens forskare planerar att använda begreppet etnisk som om det handlar om biologi. I undersökningen tänker man definiera någon som »etnisk svensk« om perso-

nens båda föräldrar är födda här. Den som inte har sådant påbrå är alltså inte etnisk svensk?

Detta är inget nyspråk. Det är snarare ett språk som vrids tillbaka. Vilken innebörd man lagt i ordet etnisk har skiftat över tid. Numera används det som något kulturellt, det handlar om att höra hemma och identifiera sig. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning har visat att etniska gruppers identitet är dynamisk, föränderlig och hela tiden påverkas av ekonomi, politik och kulturella förhållanden. Så den som idag talar om etnicitet som om det vore ett användbart begrepp inom biologin – en fråga om att räkna förfäder – rör sig långt ifrån modern kunskap.

Men vem vet, de medicinskt sakkunniga på Socialstyrelsen kontrollerade kanske sin användning av ordet i *Svenska Akademiens ordbok*, SAOB. Det är lätt gjort, för SAOB finns på nätet. Men internet är som bekant bedrägligt. Genom en enkel knapptryckning får man i ordboken veta att »etnisk« syftar på det som »är utmärkande för en folkstam eller en människoras, eller de för en folkstam eller människoras karakteristiska egenskaperna«. Ordboken förklarar också att ordet kan användas i sammansättningar som folketnisk, stametnisk och rasetnisk.

Arbetet med SAOB, och att definiera orden i det svenska språket, började med bokstaven A år 1893. För ungefär hundra år sedan hade man hunnit fram till bokstaven E. Så den volym där man slog fast denna betydelse av ordet »etnisk« är tryckt år 1922. Alltså samma år som rasbiologiska institutet slog upp portarna i Uppsala.

Forskare bör vara försiktiga med hur de använder orden. Den här gången var det många som reagerade. Formuleringen togs bort från den planerade skelettundersökningen. Men debatten om ifall man med säkerhet kan åldersbestämma ungdomar genom röntgenbilder på tänder, handledsben eller något annat, har fortsatt.

*

En äldre dam kommer fram efter ett föredrag vid en förening i Eskilstuna. Hon säger:

»Jag blev så besviken. Jag trodde att du skulle tala om rasbiologi, alltså rasforskning.«

»Hur menar du?« frågar jag.

»Ja, jag har gjort ett DNA-test och fått veta att jag är 24 procent skandinav, 22 procent västeuropé och 4 procent finsk, eller hur det nu var. Så raserna verkar ju finnas, inte sant? Jag hade hoppats att du skulle berätta mer om det.«

*

När naturvetare som ägnar sig åt humanbiologi och DNA-forskning ska förklara för den breda allmänheten vad de gör, sker ibland egendomliga glidningar i språket. Man tar till ord och begrepp som vanligtvis inte hör hemma inom naturvetenskapen. Man populariserar sina forskningsresultat och då kan språkfel och tankefällor uppstå. Men konfronterade med det

problematiska i hur man använder språket kan svaren bli avfärdande: vi vet vad vi menar.

Det lilla ordet »släkt« till exempel frammanar bilden av ett släkträd med tydlig stam. Men den som tittar närmare upptäcker att kronan är gigantisk och förgrenar sig alldeles väldeliga bakåt. Efter ett antal århundraden börjar slakten, som sagt, mest likna en stjärnhimmel. En himmel där stjärnornas antal fördubblas för varje ny generation.

Backar man till medeltiden så kan förmödrarnas och förfädernas antal räknas i miljoner. Bland DNA-släktforskare talar man ändå om dem som »släktingar«. Säger att DNA kan visa anor tillbaka till Wilhelm Erövraren, som invaderade England år 1066, eller till kung Rurik, som på 800-talet grundade det ryska riket, och att dessa personer skulle ha sentida »släktingar« som Andersson i Motala och Östlund i Köping.

När Genealogiska föreningen inbjuder till en heldag med föreläsningar om DNA, upprepas det lilla ordet »släkt« hela tiden, som om det vore ett mantra. Publiken uppmanas att undersöka svenskheten i sina gener genom att göra ett DNA-test i släktforskningens tjänst och lägga upp testresultatet på webbplatsen Family Tree DNA. Den rekommenderade webbsidan heter Sweden DNA Project, Sverigeprojektet, och där förklaras klart och tydligt att detta är ett DNA-projekt för personer »med genetiskt ursprung i Sverige«. Oklart hur gener kan vara från Sverige, om alla från början är från Afrika. Hur som helst får bara den vara med i Sverigeprojektet vars släktdata

anger att ens äldsta kända förfäder eller förmödrar har svenskt ursprung.*

Databaser byggs upp inom de gränser som idag är nationer. När svaret på DNA-testet kommer verkar det därför som om genetik och nation hör ihop på ett självklart sätt. Du kan få till svar att du är 10 % italiensk eller 7 % finsk. Fastän nationen Italien inte fanns före år 1861 och Sverige och Finland var ett och samma rike fram till 1809. Det landområde som blev kvar av Sverige, efter förlusten av den östra rikshalvan, har dessutom alltid till betydande del varit befolkat av människor som haft finska eller samiska som modersmål. Så hur logiken ser ut är oklart.

Vart leder dessa tankar egentligen? Tekniken är ny. Men mänskligheten är gammal och fortsätter att ställa samma hopplösa men extremt laddade frågor om sitt ursprung. I tron att det ska gå att få fasta och meningsfulla svar. Att de förfäder, som redan för tusentals år sedan kunde bära på flera lager av etniska identiteter (som den redan nämnde Wulfila), och som kan ha talat flera språk och gjort långa resor, skulle låta sig sorteras och delas in naturvetenskapligt.

Forskare kan leta efter skillnader och likheter av många slag. Allmänheten kan undra vad alla dessa insamlade data egentligen betyder. Vad är det man har mätt, sorterat och statistiskt beräknat? Har det egentligen någon mening? Betyder det nå-

* Med detta menas ett släktskap med Sverige som kan beläggas antingen genom ett fäderneärvt Y-DNA eller ett mitokondrie-DNA från moderns sida, eller genom ett autosomalt test, på kromosom som inte är könsbestämmande, och som visar släktskap upp till tio generationer tillbaka.

got alls, på ett djupgående plan, för mig som människa? I så fall vad?

DNA är inte längre något bara för specialister, och just därför krävs en särskild försiktighet med hur man använder orden. Det finns starka krafter idag som inget hellre vill än att idéer om ett svenskt DNA, ett judiskt DNA, ett samiskt eller rent av ett muslimskt DNA ska börja äta sig in i vårt sätt att tänka och vårt sätt att använda ord.

Som sagt, slarvar man med språket så händer det något med tankarna.

*

Min vän har en världskarta hängande ovanför soffan i vardagsrummet. Den är stor och ståtlig, tryckt av Esselte Kartor i Nacka år 1981. Vissa länder har sedan dess helt bytt form, namn och utseende, Sovjetunionen finns inte längre. I kartans nedre kant finns även jordens människoraser tydligt angivna. De presenteras åskådligt med tecknade bilder på huvuden under rubriken »rasgrupper«. De visar sig vara tre: vita (europida eller kaukasiska), gula (mongoliska) och svarta (negeroida). I finstilt text under bilderna preciseras den gula rasen som »asiatiska mongoler, eskimåer, indianska med flera rasgrupper«. Så många hörde hit att uppräkningsgruppen inte i sin helhet fick plats. Det var till den här gruppen som även samer och finnar kunde räknas in när människoraser skulle bli förklarade i gamla uppslagsverk.

*

Svante Jönsson är arg. Han arbetar som lärare i naturvetenskap vid Ådalsskolan i Kramfors och vid fyllda 65 år vill han berätta om sin egen familjs historia för att som han säger »värna om mångfalden i vårt samhälle«. Vi så kallade etniska svenskar är kanske inte så helsvenska när allt kommer omkring.

För honom kom det som en fullständig överraskning att han skulle hitta sin familj i det rasbiologiska institutets arkiv i Uppsala. Han var själv i femtioårsåldern när kusinerna på hans fars sida lät förstå att han hade en okänd familjehistoria att eftersöka. Först hittade han sin farmors namn i en bok utgiven av rasbiologiska institutet, i ett register över samer. Sedan reste han till Uppsala för att leta i rasbiologiska institutets arkiv och fann där ett fotografi i ett av institutets fotoalbum, med farmor, farfar och hans egen far som ung pojke, finklädd i sjömanskostym.

När Svante växte upp i den lilla byn Pålkem i Norrbotten nämndes det aldrig med ett ord att farmor och pappa var samer. Än mindre kände han till att de hade genomgått rasbiologiska undersökningar, blivit mätta och fotograferade. De anhöriga teg, kände samhällets förakt. Farmor Matilda hade sålt sin dyrbara samedräkt till prästen, så stor var skammen, detta har hans kusiner senare berättat. Svante vet vad det handlar om, han minns sin egen skoltid i grundskolan i Gällivare och hur svårt de barn hade det som blev utpekade och retade för att vara samer.

*

En kvinna kommer fram till mig på Medborgarhuset i Lycksele och visar ett foto där hela hennes familj sitter omfamnad av en rasbiologisk expedition i Tärna. De sitter faktiskt och håller om varandra på bilden. Hon berättar att familjemedlemmarna sedan blev registrerade med skullmått och andra uppgifter i den tabell med tre tusen namngivna samer som rasbiologiska institutet lät publicera. Numera är kvinnan jag talar med pensionär men hon berättar att hon varit sjuksköterska och även undervisat i sociologi vid universitetet. »Tänk att jag, med min bakgrund, har arbetat i fyrtio år i Uppsala«, säger hon med en djup suck och stoppar sedan tillbaka fotografiet långt ner i väskan.

*

En kväll får jag mejl från en främmande man som förklarar att han känt igen sin mormor på en nakenbild från rasbiologiska institutet. Fotografiet visar en stilig kvinna, och institutet har låtit trycka hennes bild i boken *Svensk raskunskap* från 1927, där hon förevisas som ett praktexemplar av »nordisk typ«. Hon är mycket välformad och spritt språngande naken, endast iförd en omsorgsfullt lagd hårfrisyr med lockar samt örhängen och pärlhalsband. Mannen berättar att hans mormor var gift med en forskare vid universitet och att hon själv var mycket intresserad av biologi. Så kanske hade hon inte något emot att ställa

upp för fotografering, eftersom det gällde så viktiga naturvetenskapliga syften. Men det som gör hans historia lite udda är att hans mormor var judinna. Om Lundborg hade vetat, skulle hennes bild naturligtvis ha hamnat under en helt annan etikett i den rasbiologiska klassificeringen. Kanske blev han så förstummad inför hennes skönhet att han helt enkelt glömde att fråga.

*

Jag blir kontaktad av Tekniska museet som har en fråga om en fotografisk samling man har med tidiga färgbilder. På bilderna syns blod uppförstorat i mikroskop. Men några av dem föreställer också människor, en ung kvinna i färgrik vingåkersdräkt och en kvinna i samisk kolt som sitter på knä på stranden vid en sjö. Museet undrar om det stämmer, som de misstänker, att dessa bilder kan ha något med rasbiologiska institutet att göra.

Jag svarar att det stämmer. På institutet fanns under 1920-talet idéer om att man skulle kunna upptäcka skillnader i den inre sekretionen mellan olika folkslag i Sverige. Med ett enkelt blodprov hoppades man kunna fastställa »renrasighet« respektive »rasblandning«, och 1925 anställde institutet en specialist på blodundersökningar som även var mycket intresserad av fotografi. Färgfoton kunde ju användas även inom vetenskapen menade blodforskare E. D. Schött. Han fick titeln biträdande rasbiolog och hans uppdrag blev att genom

blodprov undersöka »lapparnas biokemiska rasindex« eller »rasbiologiska index«, som det också kallades. Schötts chef, professor Lundborg, hoppades att det skulle gå att hitta något i samernas blod, som enkelt visade om någon var av »lapsk typ« eller ej. Det vore ju ett betydligt enklare sätt att klassificera människor än de omständliga släktundersökningar och kroppsmätningar man annars höll på med. Ett snabbt blodprov vore den ultimata rasundersökningen.

För att Schötts forskning skulle bli statistiskt tillförlitlig behövdes 400–500 undersökningspersoner, och eftersom det i Sveriges samtliga nomadskolor fanns cirka 400 individer (alltså barn till renskötare i åldern 7–14 år) hade Schött gott hopp om att få ihop tillräckligt med blod för bestämning av samernas blodgruppsindex. Schött lät firman Jacoby i Stockholm tillverka en stickapparat, en liten platinastilet, med vilken han gjorde insnitt i örsnibben, fingret eller lårets utsida på barnen, för att ta blod för undersökningen. Under ett par intensiva år var han nästan oavbrutet på resa i Lappland, han besökte Killinge vid Gällivare, Arjeplogsområdet, Lannavaara, Soppero och Jukkasjärvi och fortsatte även till Bydalen och Undersåker i Jämtland. I en vetenskaplig artikel i mars 1926 rapporterade Schött om sina preliminära resultat. Han hade då redan hunnit en bit på väg i arbetet och kunde få fram en preliminär indexsiffra. Resultatet var inte det förväntade: »Undersökningen av 161 lappar har nu givit som indexsiffra 5,7 och ej som skulle väntat en lägre index än svenskarnas. /.../ Jag skulle själv tvivla på min indexsiffra från lapplandsundersökningen

såvida jag ej egenhändigt gjort undersökningen ytterligt noggrant.« Schött skriver att han ämnar fortsätta undersökningen men han tror inte att det kommer bli något annorlunda index för samer än för svenskar.

Hur undersökningen slutade får vi dock aldrig veta. Institutet publicerade ingen mer information om hans arbete. Resultatet från hans forskning syns inte mer till. Schött valde istället att lämna sin tjänst på institutet.

*

När man sätter ord på saker, så förändras de. Ska det heta »invandrare« eller »svensk med utländsk bakgrund«? Vissa talar om »utanförskap«, andra om »segregation«. Politiker pratar om »svenska värderingar« och allt oftare hörs också orden »etnisk svensk«. Samtidigt kan uttrycket »svensk medborgare« uttalas på ett menande vis, som för att signalera att någon har främmande bakgrund trots sitt svenska pass. Det är mycket som pågår i språket.

Nyord kommer också från olika håll. Idag vill somliga blåsa liv i det gamla ordet »ras« igen. I vardagliga sammanhang har ordet knappt använts i Sverige sedan andra världskrigets dagar. Av goda skäl. Några tydligt avgränsade människoraser finns ju inte i biologisk mening. Ordet leder dessutom tankarna till de miljontals människor som mördats, för att rasläror tagits på blodigt allvar.

Men i programbladet till en utställning på Mångkulturellt

centrum i Fittja för några år sedan hette det: »Vi vill prata om ras.« Vad som avsågs var inte biologiska människoraser i ordets äldre betydelse, utan ras som något socialt och kulturellt. Man ville införa ett nytt sätt att använda ordet ras om människor på svenska. »Vi gör ras när vi sorterar människor utifrån färg på hud och hår«, står det i utställningens programblad. Till utställningen hör även en bok, *Om ras och vithet i det samtida Sverige*, där man argumenterar för att myndigheterna ska börja samla in statistik över olika »raser« i Sverige. Detta för att det ska gå lättare att forska på sociala orättvisor, resursbrist och för tidig död.

Men jag undrar vilken gammal rasindelning som i så fall ska dammas av för att fylla i den statistiken? Indelningarna har ju varit så många genom åren, och ibland närmast parodiska. En uppslagsbok har angett att det finns fyra raser på jorden medan en annan har räknat upp långt fler raser enbart i Europa. Vem ska bestämma vilka kategorier som ska användas? Är det rasbiologiska institutets gamla blanketter med »ostbaltisk typ« (finnar), »nordisk typ« (svenskar) och »lapsk typ« som ska kompletteras med ytterligare grupper?

Inom det som kallas *critical race- and whiteness-studies* har forskare i den anglosaxiska världen länge granskat relationen mellan språk, representation, makt och kunskap. Man har visat hur kolonialt och rasistiskt färgade framställningar och uttryck återkommer hela tiden, samtidigt som samhället fortsätter att vara segregerat och diskriminerande. Mycket finns att lära av dessa forskningsresultat och vi behöver verkligen

skärpa blicken, skärskåda vardagsrasism, segregation och diskriminering och vara betydligt mer vaksamma på hur minoriteter framställs på film, i tv, i reklam och på internet.

Men när anglosaxiska forskare använder ordet »race« har det en annorlunda klang än ordet »ras« har på svenska. »Race« på engelska leder snarare tankarna till det svenska ordet »släkte«. I Storbritannien kan man bli tillfrågad om sin »race« bara man vill ha lånekort på biblioteket. I USA ombeds alla regelbundet att definiera sin »race« vid folkräkningar, och där ger myndigheterna instruktioner om vilka kategorier som finns att välja på. Den som har sitt ursprung i Europa, Mellanöstern eller Nordafrika ska kryssa i »Caucasian«, vit. Svenskar, libaneser, araber, polacker, marockaner och israeler är alltså av samma »race« enligt denna indelning.

Att ordet »race« verkar så mycket mer okomplicerat att använda i vardagslag på engelska kan bero på att ordet där syftar tillbaka på välkända och dramatiska skeenden. USA:s fruktansvärda historia lade grunden till landets fasta rasindelning: de utrotade och fördrivna vars land man stal, indianerna, de bortrövade och förslavade vars arbete man berikade sig på, afroamerikanerna, och så alla de andra som kom frivilligt, de »vita«. Inom det Brittiska imperiet var det lika självklart att brittiska undersåtar i de avlägsna kolonier man erövrade var av främmande ras.

Men i ett land som Sverige användes raslärans etiketter på människor som alltid hade levt tillsammans. Man var nära grannar men blev plötsligt av vetenskapen utpekade som

främlingar, av annan ras, bara för att man talade ett annat språk, försörjde sig på ett annat sätt eller hade en annan tro.

Märkligt nog blev just Sverige på 1800-talet en ledande forskningsnation inom detta område. Människoraserna skulle mätas och definieras genom noggrann skullmätning. Men hanteringen visade sig vara ett stickspår. De enkla schabloner raslärorna föreskrev fungerade inte, eftersom människor varierar på så många sätt. Populationerna är många och de sätt man är lika eller olika på är mycket komplexa.

Inom socialvetenskapen använder man ändå ordet »ras« igen på svenska, på samma sätt som man använder begreppet på engelska. De ungdomar som utbildar sig till socionomer i Sverige idag har kurslitteratur som på svenska talar om »ras« som ett sätt att beskriva befolkningen. I boken från Mångkulturellt centrum står det: »Att räknas som vit eller icke-vit handlar inte alltid om konkret hudfärg eller färg på ögon och hår, för gränsdragningen mellan vita och icke-vita förändras kontinuerligt och ser ut på olika sätt på olika platser.« Språkbruk kan vara underligt. Andra ungdomar vid universiteten studerar till läkare och de har till stor del engelskspråkig kurslitteratur där »race« omtalas som något självklart, dock i en annan bemärkelse.

Det råder osäkerhet kring vad man menar med orden. Förvirringen skulle väl knappast bli mindre om myndigheterna dessutom, som vissa sociologer önskar, skulle börja skicka ut frågeformulär till alla svenskar för att efterfråga vad man är för »ras«.

*

Umeå i Västerbotten, mars

I entrén på Västerbottens museum tar Lillemor Elfgren emot oss. Hon säger genast och öppenhjärtigt: »Det har varit rätt tomt här i museet vad gäller nationella minoriteter. Vi har haft mycket lite i samlingarna att visa och ställa ut. Först på senare år har vi medvetet börjat vidga museets fokus till annat än bönder på landet och borgare i staden.« Lillemors engagemang är inte att ta fel på, men samtidigt drar hon en djup suck. Hennes uppdrag är att vara museets programsamordnare, och det innebär en balansgång. Länsmuseumet behöver förnyas samtidigt som många vill att allt ska förbli vid det gamla. Här om året gick ett rykte att museet tänkte lägga ner den älskade traditionella julmarknaden på Gammlia och det väckte ett ramaskri. Men det var ett missförstånd, suckar hon.

Vi är inbjudna till en samisk kulturdag i Umeå. På Västerbottens museum ska vår dokumentärfilm visas och vi ska hålla föredrag om rasforskarnas sätt att använda fotografi. Efteråt berättar många i publiken om sina minnen. En kvinna berättar att man tog blodprov på henne i skolan i Ammarnäs på 1950-talet, och det handlade inte om någon vanlig läkarundersökning. En annan kvinna fyller i, det kom forskare till nomadskolan i Tärna och tog blodprov på henne då hon var flicka på 1950-talet. Men hon fick aldrig veta varför, nu undrar hon var resultaten finns.

Någon annan beskriver minnen från Näsäkers folkskola där

de i början av 1950-talet hade en lärobok i naturlära där det fanns en stor avdelning med rastyper. Skollärarinnan tyckte att texten och bilderna på just de sidorna i läroboken var särskilt viktiga, så de uppehöll sig länge vid dem.

Någon annan minns sin studietid vid universitetet, och vad som ingick i undervisningen då man pluggade till läkare och psykiater. Jag får tips om den lärobok som användes på 1970-talet i undervisningen i genetik, och uppmanas att särskilt titta på bilderna längst bak. Men sedan tar en psykolog i publiken ordet och säger lugnande att vi alla lever med detta. Det har funnits i våra skolböcker och vi bär alla på minnen av det. Vi kan se att det fanns där, och sedan gå vidare, tycks hon mena.

Men det som oroar mig är inte så mycket det förflutna, utan att dessa gamla forskningsperspektiv verkar leva vidare och vara på väg tillbaka. I populärvetenskapliga tidskrifter och i pressen läser jag rapporter om nya analyser där forskare i genetik presenterar sina resultat som om de nu kan ge sensationella besked om »svenskarnas förfäder« eller när »samerna kom«. Till och med i Utbildningsradions tv-serie *Samernas tid* åberopas denna DNA-forskning. Som om vi som lever i Sverige idag och kallar oss svenskar, samer, finnar eller något annat, skulle vara så genetiskt åtskilda att det ligger en mening – eller ett vidare allmänintresse – i att göra rubriker av skillnaderna. Som om de folkgrupper och modersmål som finns idag på ett rakt och enkelt sätt skulle hänga ihop med människor som levde för tusentals år sedan.

*

Arne Müntzing var i decennier professor i genetik i Lund och den lärobok han skrev, *Ärftlighetsforskning: en översikt av metoder och huvudresultat*, användes länge vid universiteten för att utbilda läkare, psykiatrer eller psykologer. Längst bak i boken finns ett avsnitt om människoraser. Müntzing betonar att den moderna förståelsen av människoraser, som han presenterar, är helt annorlunda än äldre tiders villomeningar. Avsnittet är illustrerat med en hel sida med fotografier, där fem olika män avbildas på tre sätt. Deras ansikten visas rakt framifrån, snett från sidan och helt från sidan. Texten till bildserien lyder: »Europeiska rastyper a, nordisk; b, samisk; c, alpin; d, dinarisk; och e, mediterrän. Efter Coon«. En av bilderna, »bild b«, som föreställer samisk rastyp verkar väldigt bekant. Efter en del sökande inser jag var det är jag har sett den förut. Den är hämtad från rasbiologiska institutets bildsamling i Uppsala. Fotografiet togs 1925 på uppdrag av professor Herman Lundborg och publicerades i institutets bok *The racial characters of the Swedish nation* med följande bildtext: »Plate XXVIII (28) Lapp prototype. Relatively pure. Figur 1–3 Nomad from Jämtland (Frostviken)«.

Müntzing berättar i löpande text i sin lärobok: »Att skilja mellan en vit och en neger föranleder inga svårigheter. Man talar då om raser av första ordningen. De olika rastyper som förekommer i t ex Europas kulturländer och som sammanfattas under benämningen den *europida* eller *kaukasiska* rasen är

däremot mindre väl kända. /.../ Huvudkomponenterna i denna blandning är de s. k. nordiska, alpina, ostbaltiska, dinariska och mediterrana rastyperna (fig. 272). Härtill kommer judiska befolkningsgrupper som ett kvantitativt ringa men intressant inslag i den europeiska blandningen.« Lite längre fram förklarar Müntzing även att samhällsutvecklingen i stort är påverkad av de naturlagar som styr mänsklig ärftlighet. Det finns en »långsamt tilltagande ärftlig belastning som är farlig för vår fortsatta evolution«. Müntzing vill uppmärksamma detta samhällsproblem, eftersom »god miljöpåverkan bevarar livet hos många individer med ärftliga sjukdomar och defekter. Hos primitiva människoraser skulle sådana individer gått under i kampen för tillvaron«.

Boken trycktes första gången 1953 och användes i universitetsundervisningen ännu i slutet av 1970-talet, den gavs ut på nytt 1977.

*

Min väninna konstnären Katarina Pirak Sikku berättar att hon vet precis vilken dag det var hon för första gången hörde talas om rasbiologin och samerna. Det var på hösten 1986, i september. Hon hade just lämnat sina hemtrakter i Jokkmokk och rest till Umeå, stolt och förhoppningsfull eftersom hon nu skulle börja studera etnologi. Hon hade då fått veta att rektorn på universitetet, som tillika var professor i genetik, önskade att personer med samisk bakgrund skulle komma till hans

forskningsinstitution för att lämna blod och delta i en undersökning. Katarina gick dit och lämnade sitt blodprov. Senare samma kväll tittade hon på tv-nyheterna och fick se en styrelseledamot i Svenska samers riksförbund tala i upprörda ordalag om undersökningen, som han menade hade uppenbara kopplingar till den gamla rasbiologin.

Forskaren i fråga, Lars Beckman, hade fått sin forskarutbildning i genetik vid rasbiologiska institutet i Uppsala på 1950-talet och han hade skrivit en avhandling om blodundersökningar på olika folkgrupper i Sverige. Senare bytte institutet namn till Institutionen för medicinsk genetik och blev en del av universitetet. Beckman var fortfarande verksam där när hans rasbiologiska expertis efterfrågades av Arbetsmarknadsstyrelsen. Som ett led i AMS åtgärder för att få fler romer i sysselsättning beställde myndigheten en »Zigenarundersökning« 1962–1963. Hundratals personer ingick och tilldelades var sitt Z-nummer, de fick svara på omfattande frågeformulär. Beckmans del av undersökningen gick ut på att samla in deras blod- och urinprover, samt mäta deras skallindex och bestämma hår- och ögonfärger.

Katarina säger att hon först nu på senare år har börjat förstå varför det finns en sådan ingrodd rädsla bland samer. Varför det tar emot för många att ens stå med på röstlängden till Sametinget. Det finns en erfarenhet, ett kollektivt minne, som man inte gärna pratar om. Något man bär med sig djupt inomboards, en tanke om vad en sådan lista skulle kunna användas till om den kom i fel händer.

*

Exakt vilka personer bland Tysklands 60 miljoner medborgare var judar? Det var den stora fråga nazisterna ville få svar på efter maktövertagandet 1933. För att kunna utrota judiskt liv i Tyskland måste man först kunna identifiera judarna. Identifieringsprocessen började redan de första veckorna efter Hitlers maktövertagande. Då utannonserades att en folkräkning skulle hållas i Tysklands största delstat Preussen. En halv miljon folkräknare gick från dörr till dörr och knackade på hos 41 miljoner preussare för att samla information. Intervjuarna ställde frågor till överhuvudet i varje hushåll och de handlade om många saker, även religion. Hade exempelvis någon mor eller farförälder i familjen varit medlem i en judisk församling? Om man i familjen hade en sådan anhörig blev detta med en nazistisk definition underlag för en beräkning av »ras«, av andelen judiskt blod, »halvjude«, »kvartsjude«.

Sex tusen bruna kartonger med ifyllda frågeformulär, ett per hushåll, anlände sedan till Alexanderplats folkräkningscenter i Berlin. Hollerithmaskinerna från amerikanska IBM stod redan uppställda, redo att börja arbeta. I arbetsskift som löpte dygnet runt började man slå in detaljerna, i en hastighet av 150 hålkort per timme. Kolumn 22 var religion, hål 1 protestant, hål 2 katolik, och hål 3 jude. Kolumn 23 och 24 var nationalitet och hål 10 polsktalande. När judar upptäcktes så upprättades ett speciellt judiskt räknekort där födelseplats angavs. De judiska födelsekorterna bearbetades sedan separat. Vad som fram-

trädde var en bild av judisk närvaro yrke för yrke, stad för stad och kvarter för kvarter. Genom att korsortera judisk religion och polsk nationalitet kunde man ringa in de östjudar, framför allt från Polen, som skulle bli en första måltavla för konfiskering, arrestering, fängslande och till slut utrotning.